

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2022.1.31>

PROBLEMATYCZNE ZAGADNIENIA W ZASTOSOWANIU USTĘPU 3 ARTYKUŁU 13 KODEKSU CYWILNEGO UKRAINY PRZY ROZSTRZYGANIU SPORÓW O NADUŻYCIA PRAW OBYWATELSKICH

Olexandr Salazskyi

adwokat, partner zarządzający

Stowarzyszenia Adwokackiego „Bona Fides” (Kijów, Ukraina)

ORCID ID: 0000-0003-2147-1189

salazskyi@aabonafides.com.ua

Adnotacja. Artykuł analizuje przepis ust. 3 art. 13 Kodeksu Cywilnego Ukrainy, który ustanowił zakaz dla każdej osoby nadużywania prawa cywilnego. Rozważane są badania naukowe autorów w celu określenia kategorii „nadużycia prawa” i podkreślenie typowych cech takiego zjawiska jak nadużycia prawa. Ujawniono treść reguły, zapisanej w ust. 3 art. 13 Kodeksu Cywilnego Ukrainy i wyprowadzono normatywne oznaki takiego zjawiska jak nadużycie prawa. Dokonuje się porównania istniejących regulacji prawnych instytucji „nadużycia prawa” i teoretycznych opracowań na ten temat w zakresie identyfikacji nieodłącznych cech obowiązkowych tej kategorii prawnej. Stwierdza się, że pierwszym i głównym znakiem niezbędnym do zakwalifikowania działań osoby jako nadużycia prawa jest posiadanie przez osobę prawa subiektywnego. Wnioskuje się o potrzebie dalszego badania praktyki stosowania normy ust. 3 art. 13 Kodeksu Cywilnego Ukrainy w celu zidentyfikowania problematycznych kwestii w egzekwowaniu prawa i poprawy obowiązujących regulacji normatywnych.

Słowa kluczowe: nadużycie prawa, prawo subiektywne, prawa cywilne, windykacja odszkodowań, wykroczenie.

CHALLENGING ISSUES IN THE APPLICATION OF PART 3 OF ARTICLE 13 OF THE CIVIL CODE OF UKRAINE IN RESOLVING DISPUTES ABOUT THE ABUSE OF CIVIL RIGHTS

Olexandr Salazskyi

Lawyer, Managing Partner

Bona Fides Law Firm (Kyiv, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0003-2147-1189

salazskyi@aabonafides.com.ua

Abstract. The article analyzes the provision of Part 3 of Art. 13 of the Civil Code of Ukraine, which prohibits any person from abusing his civil rights. It is considered authors' researches on the definition of the category of "abuse of rights" and the identification of typical features of such a phenomenon as the abuse of rights. The content of the rule enshrined in Part 3 of Art. 13 of the CC of Ukraine is covered, and the statutory features of such a phenomenon as abuse of rights are specified. The author compares the available statutory regulation of the institute of "abuse of rights" and relevant theoretical developments in terms of identifying mandatory features inherent in the specific legal category. It is concluded that the first and main feature necessary for the qualification of a person's actions as an abuse of rights is the person's subjective right. The research highlights that it is necessary to study the practice of applying the rules of Part 3 of Art. 13 of the CC of Ukraine in order to identify vulnerabilities in law enforcement and improve the current regulations.

Key words: abuse of rights, subjective law, civil rights, damages, offenses.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ У ЗАСТОСУВАННІ ЧАСТИНИ 3 СТАТТІ 13 ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ У РАЗІ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ ПРО ЗЛОВЖИВАННЯ ЦИВІЛЬНИМИ ПРАВАМИ

Олександр Салазський

адвокат, керуючий партнер

Адвокатського об'єднання «Бона Фідес» (Київ, Україна)

ORCID ID: 0000-0003-2147-1189

salazskyi@aabonafides.com.ua

Анотація. У статті аналізується припис ч. 3 ст. 13 ЦК України, яким встановлена заборона для будь-якої особи зловживати своїм цивільним правом. Розглядаються наукові дослідження авторів щодо визначення категорії «зловживання правом» та виділення типових ознак такого явища, як зловживання правом. Розкривається зміст правила, закріпленого в ч. 3 ст. 13 ЦК України, та виводяться нормативні ознаки такого явища, як зловживання правом. Проводиться співставлення наявного нормативного регулювання інституту «зловживання правом»

та теоретичних напрацювань з цього питання в частині виявлення притаманних такій правовій категорії обов'язкових ознак. Робиться висновок, що першою і головною ознакою, необхідною для кваліфікації дій особи у якості зловживання правом, є наявність у особи суб'єктивного права. Робиться висновок про необхідність подальшого вивчення практики застосування норми ч. 3 ст. 13 ЦК України з метою виявлення проблемних питань у правозастосуванні та удосконалення чинного нормативного регулювання.

Ключові слова: зловживання правом, суб'єктивне право, цивільні права, стягнення збитків, правопорушення.

Постановка проблеми. Частина 3 ст. 13 ЦК України встановлює такий правовий припис: не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. На перший погляд формулювання наведеної норми є цілком зрозумілим та лаконічним. Однак це лише на перший погляд. Уся «зрозумілість» наведеного припису закінчується із початком практичного його застосування навіть на рівні Верховного Суду. Об'єктивності заради треба зауважити, що проблемність застосування наведеного припису на практиці є прямо пропорційною рівню теоретичного дослідження наведеного інституту. За влучним висловлюванням І.Є. Якубовського, «проблематика зловживання правом є однією із найменш досліджених і водночас найбільш складних та контроверсійних у вітчизняній цивілістиці» (Якубівський, 2021: 227), що зумовлює проведення додаткових ґрунтовних досліджень цієї категорії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню зловживання правом неодноразово приділялася увага як вітчизняними науковцями, так і іноземними. На рівні окремих статей або розділів у працях, присвячених іншим темам, питанню зловживання правом приділяли увагу такі науковці, як: В. Доманжо, М.М. Агарков, І.В. Спасибо-Фатєєва, М.О. Стефанчук, О.О. Кот, В.І. Крат, К.І. Скловський. Окремі монографічні дослідження цьому питанню присвячували такі вчені, як В.П. Грибанов, С.Д. Радченко, О.В. Волков, О.О. Поротікова, Т.С. Яценко та інші.

Незважаючи на численні дослідження, слід констатувати слабку наукову розробку категорії «зловживання правом», що неодмінно переростає в недоліки правового регулювання зазначеного інституту та, як наслідок, у конкретні помилки правозастосування.

Формулювання мети статті. Саме тому метою цієї статті є визначення типових помилок у застосуванні ч. 3 ст. 13 ЦК України, що допускаються судами загальної юрисдикції, на прикладі матеріалів конкретних судових справ.

Виклад основного матеріалу. Припис щодо заборони зловживання правом міститься у ст. 13 Цивільного кодексу України, яка має назву «Межі здійснення цивільних прав». Назва статті свідчить про те, що законодавцем було імплементовано теоретичну модель інституту зловживання правом, розроблену В.П. Грибановим (Грибанов, 1992: 208). Під зловживанням правом В.П. Грибанов розумів особливий тип цивільного правопорушення, яке вчиняється уповноваженою особою в процесі здійснення належного їй права, пов'язаний із використанням недозволених конкретних форм у рамках дозволеного їй законом загального типу поведінки. В.П. Грибанов розділяв межі суб'єктивного права та межі здійснення суб'єктивного права. Відповідно, ситуація зловживання правом виникає у разі, коли особа вчиняє дії у межах належного їй суб'єктивного права, а саме в рамках можливостей, які становлять зміст цього права, однак із використанням таких його форм реалізації, які виходять за встановлені законом межі здійснення права.

У подальшому наведена концепція була піддана цілком обґрунтованій критиці (Белов, 2009: 451). Не вдаючись у деталі цієї критики, зазначимо лише таке. Незважаючи на всю спірність категорії «зловживання правом», починаючи від коректності самого терміна, закінчуючи його ознаками, всі автори майже єдині в одному. Зловживання правом як правове явище можливе тільки за наявності в особи суб'єктивного права (Грибанов, 1992: 43). Аналогічної позиції дотримується О.О. Кот (Кот, 2021: 35) та інші дослідники.

Підстави для аналогічного висновку також надає і аналіз нормативного матеріалу. Так, припис про заборону зловживання правом знаходиться у ст. 13 ЦК України. Наведена стаття має назву «Межі здійснення цивільних прав». Вважаємо, що назва статті є її частиною, а отже, має також враховуватись у разі тлумачення. Виходячи з наведеного, зловживання правом є однією з меж здійснення права. Зауважимо, що в такому разі йдеться саме про суб'єктивне право. Підставою для такого висновку є слово «здійснення». Здійснити можна лише суб'єктивне право. Граматичний аналіз терміна «зловживання правом», що міститься (термін) в ч. 3 ст. 13 ЦК України, також дає підстави для висновку, що йдеться саме про зловживання суб'єктивним правом.

Таким чином, нормативно закріплена в ч. 3 ст. 13 ЦК України конструкція «зловживання правом» безумовно передбачає наявність у особи суб'єктивного права та ситуацію здійснення такого права. Виходячи з наведеного, обов'язковою ознакою, необхідною для кваліфікації в діях особи зловживання правом, є наявність суб'єктивного права та здійснення такого права.

В аспекті викладеного теоретичного матеріалу являє інтерес дослідження матеріалів справи № 908/3209/16, яка була розглянута Верховним Судом (Касаційним господарським судом у складі Верховного Суду). Наведена справа є ще більш цікавою, оскільки за всіма ознаками саме ця справа та застосування Верховним Судом ч. 3 ст. 13 ЦК України в ній стало приводом для подачі позивачем конституційної скарги до Конституційного суду України з мотивування неконституційності ч. 3 ст. 13 ЦК України (Кочин, 2021: 66–67). Одряду зауважимо, що конституційність ч. 3 ст. 13 ЦК України не є предметом цього дослідження.

Фабула справи досить незвична. Між ПАТ «Акціонерний комерційний банк «Індустріалбанк» (замовник) та відділом урядового фельд'єгерського зв'язку Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України в м. Запоріжжя (виконавець) було укладено договір. Відповідно до змісту договору виконавець організовує та забезпечує доставку цінних відправлень Замовника на умовах, зазначених у договорі.

15.11.2016 року в межах договору Замовник передав Виконавцю цінне відправлення для його доставки з Регіонального відділення акціонерного комерційного банку «Індустріалбанк» у м. Київ до приміщення Акціонерного комерційного банку «Індустріалбанк» у м. Запоріжжя. 16 листопада 2016 року невідомими особами було здійснено збройний напад на військовослужбовців ГУУФЗ Держзв'язку, які виконували доставку цінних відправлень за Договором маршрутом Київ–Запоріжжя. Внаслідок нападу невідомими особами було здійснено викрадення цінностей, у тому числі і цінностей, що пересилалися ПАТ «Акціонерний комерційний банк «Індустріалбанк». 22 листопада Замовник звернувся із претензією до Виконавця про відшкодування завданих збитків у межах оголошеної цінності відправлення шляхом перерахування грошових коштів у сумі 2749201,39 грн. Претензія була залишена без задоволення.

Надалі справа стала предметом розгляду Господарського суду Запорізької області. Позивачем (ПАТ «Акціонерний комерційний банк «Індустріалбанк») було заявлено позов до Відділу урядового фельд'єгерського зв'язку Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України в м. Запоріжжя про стягнення збитків у розмірі 2 749 201, 39 грн (оголошена вартість відправлення).

У процесі розгляду справи було встановлено, що як відправлення банком пересилалися готівкові кошти (70000 доларів США, 34 000 євро, 160,00 канадських доларів). Причому виконавець (Служба фельд'єгерського зв'язку) не була обізнана із реальним змістом відправлення. Надалі саме це, як показало слідство, стало ключовим моментом у справі. Під час розгляду справи суд дійшов висновку, що за Законом України «Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України» та Законом України «Про поштовий зв'язок» поштовий зв'язок спеціального призначення – складова частина поштового зв'язку України і регулюється нормами Закону України «Про поштовий зв'язок». Своєю чергою Законом України «Про поштовий зв'язок» та Правилами Надання послуг поштового зв'язку, затвердженими Кабінетом Міністрів України від 05.03.2009 року № 270, заборонено для пересилання поштовим зв'язком зокрема іноземної валюти. Саме це стало підставою для відмови у позові. Суд першої інстанції, висновки якого підтримав суд апеляційної інстанції та Верховний Суд, зазначив зокрема, що «за таких обставин факт надання Замовником для пересилання саме іноземної валюти є встановленим судом першої та апеляційної інстанції, чим порушено умови укладеного договору, а саме п. 3.4 Договору. Тобто пересилання грошових коштів, а саме іноземної валюти, фельд'єгерським зв'язком шляхом їх вкладення у цінне відправлення було прямо заборонено Законом України «Про поштовий зв'язок» та умовами укладеного між сторонами Договору» (Постанова Верховного Суду, 2020).

Мотивувальну частину рішення умовно можна поділити на дві частини відповідно до кількості аргументів. Насамперед суди зазначили, що «протиправна поведінка позивача, який порушив умови договору та чинного законодавства, не надає йому право вимагати від відповідача відшкодування збитків, оскільки захисту підлягають лише законна та добросовісна поведінка учасника правовідносин». Таким чином, першим аргументом суду став принцип, що протиправна поведінка не може створювати для особи, що вчинила правопорушення суб'єктивного права, а саме права на отримання збитків. Одного цього аргументу вже досить для відмови у позові. Однак, мабуть, не будучи впевненим у власній позиції, суд вирішив навести ще один аргумент та визнав таку поведінку позивача, а саме пересилання забороненого предмета засобами фельд'єгерського зв'язку, зловживанням правом. Надалі наводимо уривок мотивувальної частини рішення суду: «При цьому однією з основоположних засад цивільного законодавства є добросовісність (пункт б частини 1 статті 3 Цивільного кодексу України). Дії учасників цивільних правовідносин мають бути добросовісними.

Згідно зі статтею 13 Цивільного кодексу України, цивільні права особа здійснює у межах, наданих їй договором або актами цивільного законодавства. У разі здійснення своїх прав особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині. Не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. У разі здійснення цивільних прав особа повинна додержуватися моральних засад суспільства.

З конструкції частини 3 статті 13 Цивільного кодексу України випливає, що дії особи, які полягають у реалізації такою особою свого права, однак вчиняються з порушенням своїх зобов'язань, які виникають з цих правовідносин, є формою зловживання правом.

Частина 1 статті 16 Цивільного кодексу України встановлює, що кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу.

Разом з тим відповідно до частини 3 статті 16 Цивільного кодексу України суд може відмовити у захисті цивільного права та інтересу особи в разі порушення нею положень частин 2–5 статті 13 цього Кодексу, зокрема, відмовити у захисті права, яким особа зловжила.

З огляду на вищевикладене таке право особи, як відшкодування збитків, у зв'язку з невиконанням або неналежним виконанням іншою стороною свого обов'язку за договором, має ставитися у пряму залежність від добросовісності виконання другою стороною положень такого договору, в такому разі пасивного обов'язку щодо утримання від пересилання фельд'єгерським зв'язком грошових коштів без дотримання встановленої законом процедури.

Тобто у разі встановлення наявності підстав реалізації стороною свого права на відшкодування збитків у зв'язку з невиконанням іншою стороною умов договору суд враховує також добросовісність виконання іншою стороною покладених на неї договором обов'язків.

Намагання позивача пересилати грошові кошти способом, який прямо заборонений законом, є формою зловживання правом. Своєю чергою зловживання не може мати результатом користування благами, які отримані шляхом такого зловживання. Зловживання як таке не підлягає судовому захисту» (Постанова Верховного Суду, 2020).

Відповідно до ст. 11 ЦК України та з урахуванням специфіки приватного права основною підставою виникнення цивільних прав та обов'язків є договір. У такій ситуації сторони уклали договір про надання послуг (саме так суд кваліфікував укладений між сторонами договір). Такий договір став підставою для виникнення цивільних прав та обов'язків. Саме за цим договором у відповідача виник обов'язок доставити відправлення позивача за необхідною адресою. Своєю чергою у позивача виникло суб'єктивне право вимагати доставки свого відправлення. Таким чином, можна стверджувати, що у позивача виникло право переслати засобами відповідача відправлення. При цьому як договір, так і чинне законодавство встановлює перелік речей, заборонених для пересилання засобами поштового зв'язку, а відповідно, і засобами фельд'єгерського зв'язку. Виходячи з наведеного, у позивача виникло суб'єктивне право вимагати у відповідача переслати лише ті об'єкти, які дозволені для пересилання чинними правилами. Щодо заборонених об'єктів, зокрема і готівкових коштів у національній та іноземній валюті, такого права у позивача не виникло. Виходячи з наведеного, у позивача було відсутнє суб'єктивне право на пересилання засобами відповідача готівкових коштів у іноземній валюті, а отже, позивач не міг зловживати таким правом. Своєю чергою суд, а за ним і Верховний Суд, помилково ототожнив ситуацію зловживання правом та звичайне правопорушення за відсутності в особи суб'єктивного права.

Висновки. Наведений приклад наочно демонструє, що навіть найвища судова інстанція країни допускає грубі помилки у тлумаченні та, як наслідок, практичному застосуванні приписів ч. 3 ст. 13 ЦК України. Такі помилки мають комплексні причини. Серед них – безумовно низький рівень теоретичного дослідження самого інституту зловживання правом та загальна проблема уваги до нормативного матеріалу, присвяченого регулюванню такого питання. Жодне дослідження не проілюструє так явно помилки та недоліки правового регулювання, як конкретна емпірична база у вигляді конкретних рішень судів під час розгляду конкретних правовідносин. З огляду на викладене актуальним є системне та послідовне подальше дослідження конкретних судових справ (казусів), у яких судами було застосовано ч. 3 ст. 13 ЦК України, та виявлення на цій основі ключових помилок у правозастосуванні.

Список використаних джерел:

1. Гражданское право: актуальные проблемы теории и практики / под общ. ред. В.А. Белова. Москва : Издательство Юрайт, 2009. 993 с.
2. Грибанов В.П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав. Москва : Рос. право, 1992. 208 с.
3. Кот О.О. Категорія «зловживання правом» у сучасній доктрині цивільного права. *Зловживання правом* : збірник статей / за ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2021. С. 30–41.
4. Кочин В.В. Конституційно-правова оцінка та можливість судового захисту при зловживанні суб'єктивним цивільним правом. *Зловживання правом* : збірник статей / за ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2021. С. 66–79.
5. Якубівський І.Є. Зловживання суб'єктивними правами у сфері інтелектуальної власності. *Зловживання правом* : збірник статей / за ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2021. С. 227–251.
6. Постанова Верховного Суду від 10.03.2020 року у справі № 908/3209/16. / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://https://reyestr.court.gov.ua/Review/88171516>.

References:

1. Belov, V.A. (Eds.) (2009). *Grazhdanskoe pravo: aktualnye problemy teorii i praktiki* [Civil law: topical issues of theory and practice]. Moscow: Izdatelstvo Iurait [in Russian].
2. Gribanov, V.P. (1992). *Predely osushchestvleniia i zashchity grazhdanskikh prav* [Limits of the exercise and protection of civil rights]. Moscow: Ros. Pravo [in Russian].
3. Kot, O.O. (2021). Kategoria "zlovzhyvannia pravom" u suchasni doktryni tsyvilnoho prava [Category "abuse of right" in the modern doctrine of civil law]. *Zlovzhyvannia pravom: zb. st. – Abuse of rights: a collection of articles*. I.V. Spasybo-Fatieieva (Ed.). Kharkiv: EKUS [in Ukrainian].
4. Kochyn, V.V. (2021). Konstytutsiino-pravova otsinka ta mozhlyvist sudovoho zakhystu pry zlovzhyvanni subiektyvnyim tsyvilnym pravom [Constitutional assessment and an option of the constitutional protection under the abuse of subjective civil right]. *Zlovzhyvannia pravom: zb. st. – Abuse of rights: a collection of articles*. I.V. Spasybo-Fatieieva (Ed.). Kharkiv: EKUS [in Ukrainian].
5. Iakubivskiy, I.Ye. (2021). Zlovzhyvannia subiektyvnyimi pravamy u sferi intelektualnoi vlasnosti [Abuse of subjective rights in the field of intellectual property]. *Zlovzhyvannia pravom: zb. st. – Abuse of rights: a collection of articles*. I.V. Spasybo-Fatieieva (Ed.). Kharkiv: EKUS [in Ukrainian].
6. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 10.03.2020 roku po spravi № 908/3209/16. Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen [Judgement of the Supreme Court as of 10.03.2020 in case No. 908/3209/16. Unified State Register of Judicial Decisions]. Retrieved from: <http://https://reyestr.court.gov.ua/Review/88171516>.